

Francisco de Pina, một thiên tài người Bồ Đào Nha mà chúng ta gần như không biết đến

Bài tham luận trên báo Espaço Público, ngày 6 tháng 5 năm 2026, bởi ông Rui Campos Guimarães, Giáo sư đại học FEUP và Eduardo Marçal Grilo, nguyên Bộ trưởng Bộ Giáo dục, chính phủ Bồ Đào Nha.

1. Mục đích của bài

Bài này nhằm chia sẻ những tin vui, một ngoại lệ hiếm có so với xu hướng truyền thông hiện nay, chủ yếu đưa tin tiêu cực, như về tình hình trong nước (như giá cả gia tăng, lạm quyền chính trị hay những sự dối trá đang bị vạch trần) hay tình hình thế giới (như cuộc chiến tranh của ông Trump cùng những sáng kiến "rõ ràng và sâu sắc" của ông ta).

Cách đây vài ngày, chúng tôi nhận được một video, được thực hiện từ một người mà chúng tôi không quen biết, nhưng sau đó chúng tôi đã tìm được danh tính của người đó trên mạng, đó là ông António Loureiro.

Trong video, ông ấy đã tóm lược ngắn gọn về một sự kiện khác thường liên quan đến giáo sĩ Dòng Tên **Francisco de Pina** (1585-1625), người gốc Guarda : giáo sĩ đã La Tinh hóa bằng chữ cái tiếng Việt, nói cách khác, giáo sĩ đã chuyển đổi tiếng Việt sang chữ La Tinh theo chính tả chữ Bồ Đào Nha, mà ngày nay vẫn được sử dụng và trở thành chữ viết chính thức của Việt Nam.

Video khép lại với việc tác giả bày tỏ sự ngạc nhiên khi một nhân vật huyền thoại như vậy mà hầu như không được người Bồ Đào Nha biết đến, và ngay chúng ta cũng nằm trong số đó ! Vì thế, mặc dù không phải là chuyên gia về ngôn ngữ học hay sử gia về sự bành trướng của đế chế Bồ Đào Nha trên thế giới, đặc biệt là tại châu Á. Vì thế chúng tôi quyết định trước tiên là tìm hiểu nguyên nhân của sự

thiếu hiểu biết này mặc dù sự kiện rất ư là phổ biến.

Và chúng tôi còn ngạc nhiên hơn nữa khi biết được, qua trên mạng, rằng chủ đề này:

- Là đề tài nghiên cứu của các giáo sư Bồ Đào Nha tại Trung tâm Nghiên cứu Văn chương của Đại học Trás-os-Montes và Alto Douro, và Trung tâm Nhân văn của Đại học Lisbon Mới, cùng nhiều trung tâm nghiên cứu quốc tế khác ;
- Những kiến thức này đã được truyền đạt bởi các nhân sự của Viện Bách khoa và Thành phố Guarda, thông qua việc tổ chức hội nghị, gặp gỡ và giao lưu với các tổ chức có liên kết với Việt Nam.
- Kiến thức này cũng đã được đề cập trong một cuộc phỏng vấn trên một nhật báo lớn của Bồ Đào Nha (theo như chúng tôi biết) và chủ đề của một bộ phim tài liệu được sản xuất với sự hỗ trợ của RTP, đài truyền hình của nhà nước Bồ Đào Nha.

Xét rằng những sáng kiến này có tác động hạn chế đối với người Bồ Đào Nha – nhất là khi so sánh sự ảnh hưởng của những nhà văn có trình độ đỉnh cao của ngôn ngữ Bồ Đào Nha (như Camões, Pessoa, Saramago hay Lobo Antunes) – chúng tôi quyết định viết bài báo này nhằm góp phần lan tỏa hình ảnh tuyệt vời của giáo sĩ Francisco de Pina, một người dân Bồ Đào Nha như chúng ta

2. Từ Guarda đến Hội An, Việt Nam

Năm 1603, khi mới 18 tuổi, ông gia nhập Dòng Tên từ năm 1613 đến năm 1616. Sau đó ông theo học tại Macau dưới sự hướng dẫn của linh mục Dòng Tên João Rodrigues "Tçuzu" (nghĩa là người phiên dịch hoặc thông dịch viên), nhà ngôn ngữ học vĩ đại tiếng Nhật, ông là người:

- Tiên phong trong việc chuyển ngữ tiếng Nhật bằng bảng chữ cái La Tinh [chuyển ngữ là quá trình chuyển đổi các ký tự của một hệ thống chữ viết (bảng chữ cái) sang hệ thống chữ viết khác, thay thế các chữ cái hoặc ký hiệu bằng các ký hiệu tương đương gần đúng, với mục đích bảo tồn cách phát âm gốc, chứ không phải dịch nghĩa]; và,
- Đã cho ra đời tác phẩm nổi tiếng nhất của ông về ngữ pháp tiếng Nhật, *Arte da Língua de Iapam* (nghệ thuật ngôn ngữ Nhật)

Giáo sĩ Francisco de Pina được phong linh mục năm 1616 và một năm sau ông lên đường đến Hội An, tại một trong hai tu viện Dòng Tên ở Việt Nam, tuy nhiên công việc truyền giáo của ông vẫn được phân chia đều giữa hai nơi.

Ông qua đời một cách bi thương vào năm 1625, ở tuổi 40, do chết đuối khi cố gắng cứu những người chủ nhà trên con tàu bị đắm tại cảng sông Hàn, Đà Nẵng. Thi hài ông được an táng tại một địa điểm không rõ ở Hội An.

3. Công trình của giáo sĩ Francisco de Pina

Ông được nhìn nhận là người châu Âu đầu tiên nói tiếng Việt thông thạo (theo

phương ngữ thời đó, gọi là tiếng An Nam), và ông tin rằng điều này rất quan trọng cho việc phát triển sứ mạng truyền giáo của mình, đồng thời ông cũng phê bình các nhà truyền giáo khác vì họ không học nói tiếng Việt mà chỉ dựa vào các thông dịch viên.

“ Công trình của giáo sĩ Francisco de Pina quả thật phi thường, khi ông tạo ra một hệ thống chữ viết mà cho đến ngày nay vẫn được sử dụng của hơn 100 triệu người Việt Nam ”.

Giáo sĩ Francisco de Pina đã đóng một vai trò quyết định trên tiến trình phát triển tiếng Việt. Trước hết ông dạy tiếng An Nam cho các nhà truyền giáo Dòng Tên khác gồm các giáo sĩ Gaspar do Amaral, António Barbosa và giáo sĩ người Pháp Alexandre de Rhodes, là những người đã công nhận ông là thầy chung của họ; thứ đến, và quan trọng hơn nữa, là ông đã sáng tạo ra hệ thống chữ viết cho ngôn ngữ Việt dựa trên chữ cái La Tinh và chính tả tiếng Bồ Đào Nha. Việc La Tinh hóa tiếng An Nam mang ý nghĩa lớn, xuất phát từ một thực tế vô cùng khó khăn vì vào thời đó, chữ Hán được sử dụng là chữ viết chính của người Việt Nam.

Dù nhận được sự hỗ trợ từ việc học hỏi với giáo sĩ Dòng Tên João Rodrigues "Tçuzu", giáo sĩ Francisco de Pina đã đóng một vai trò khó khăn hơn nhiều. Việc tạo ra hệ thống chữ viết tiếng Việt không đơn giản là chuyển ngữ từ bảng chữ cái An Nam (chữ viết của người Việt thời ấy không có mẫu tự) sang bảng chữ cái La Tinh, mà là phiên âm phương ngữ miền Trung Việt Nam bằng các ký hiệu theo mẫu tự La Tinh và chính tả tiếng Bồ Đào Nha.

Tuy nhiên, ảnh hưởng của giáo sĩ Francisco de Pina không chỉ dừng lại ở việc sử dụng hệ thống mẫu tự La Tinh, mà còn thể hiện rõ ở tầm quan trọng là

ông đã sáng tạo ra cách mô tả 6 thanh điệu tiếng Việt (hay cách "bỏ dấu" theo thuật ngữ của ông), yếu tố quan trọng ở đây là sự đa dạng về ý nghĩa phụ thuộc. Ông mô tả về các cách bỏ dấu (trung, sắc, huyền, hỏi, mũ, nặng, ngã và ă), được trình bày rõ ràng theo các nốt nhạc trên khuông nhạc khóa Sol, một điểm độc đáo vẫn gây ấn tượng cho đến ngày nay.

Sau khi giáo sĩ Francisco de Pina qua đời, học trò của ông là giáo sĩ Alexandre de Rhodes đã cho xuất bản tại Roma một cuốn từ điển ba ngôn ngữ (Việt, Bồ, La), dựa trên bản tiếng Bồ Đào Nha của từ điển Việt-Bồ và Bồ-Việt do hai giáo sĩ Gaspar do Amaral và António Barbosa biên soạn, cùng ngữ pháp tiếng An Nam của thầy mình, và được ông bổ sung thêm phần tiếng La Tinh trong từ điển của ông.

4. Kết luận

Công trình của giáo sĩ Francisco de Pina thật đáng trân trọng, với việc tạo ra một

hệ thống chữ viết cho một ngôn ngữ mà ngày nay vẫn còn tồn tại và được hơn 100 triệu người ở Việt Nam sử dụng, đồng thời mang lại ảnh hưởng tích cực to lớn cho sự phát triển quan hệ kinh tế của Bồ Đào Nha trong thời kỳ mở rộng đế chế ở châu Á.

Thành công này có được nhờ tài năng thiên bẩm, sự chăm chỉ, cũng như tấm lòng thành tâm chia sẻ kiến thức của ông với các đồng nghiệp và các học trò.

Cần có một sự tôn vinh xứng tầm quốc gia và quốc tế dành cho những đóng góp của ông, và chúng tôi hy vọng điều đó sẽ sớm thành hiện thực.

Espaço público

Francisco de Pina, um génio português quase desconhecido entre nós

Rui Campos Guimarães
e Eduardo Marçal Grilo

1. Razão de ser do artigo

Este artigo tem o propósito de ser uma boa notícia, na verdade uma excepção à regra da maioria daquelas que agora encham a comunicação social, quase sempre negativas, sejam elas sobre o país (por exemplo, sobre o aumento dos preços, os desmandos políticos ou as mentiras tornadas públicas), sejam sobre o estado do mundo (por exemplo, sobre as guerras de Trump e as suas “claríssimas e profundas” iniciativas).

Há dias chegou-nos um vídeo da autoria de alguém que não conhecíamos – mas que, via Internet, identificámos como António Loureiro – e que descrevia sucintamente um enorme feito do jesuíta Francisco de Pina (1585-1625), natural da Guarda: a romanização do alfabeto vietnamita, ou seja, o registo da língua vietnamita em caracteres latinos com ortografia portuguesa, ainda hoje a escrita oficial do Vietname. E o vídeo terminava com o seu autor afirmando não entender como é que esta figura era praticamente desconhecida entre os portugueses (nos quais nos incluímos). E foi por esta razão que, sem sermos especialistas em linguística ou na história sobre a expansão do império português pelo mundo e, em particular, pela Ásia, decidimos, em primeiro lugar, procurar a razão de ser deste desconhecimento tão generalizado.

E mais surpreendidos ficámos quando soubemos, via Internet, que o tema:

- era objecto de investigação por parte de professores portugueses do Centro de Estudos em Letras da Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro e do Centro de Humanidades da Universidade Nova de Lisboa, bem como de outros centros de investigação estrangeiros;
- era difundido por colaboradores do Instituto Politécnico e pela Câmara Municipal da Guarda, através da promoção de conferências, encontros e interações com instituições ligadas ao Vietname; e
- tinha sido tratado numa entrevista num diário português de grande circulação (à nossa escala) e sido o foco de um documentário produzido com apoio da RTP.

Dado o diminuto impacto destas intervenções nos portugueses – sobretudo se comparado com aquele de que beneficiam aqueles que escreveram superiormente na nossa língua (por exemplo, Camões, Pessoa, Saramago ou Lobo Antunes) –, decidimos então escrever

este artigo, na tentativa de reforçar a divulgação da genial figura de Francisco de Pina entre os portugueses.

2. Da Guarda até Hoi An, no Vietname

Em 1603, apenas com 18 anos, entrou na Companhia de Jesus e, entre 1613 e 1616, estudou em Macau com o padre jesuíta João Rodrigues “Tçuzu” (que significa tradutor ou intérprete), o grande linguista do japonês, que:

– foi pioneiro na transliteração do japonês para o alfabeto latino [a transliteração é o processo de converter caracteres de um sistema de escrita (alfabeto) para outro, substituindo letras ou símbolos por equivalentes aproximados, com o objectivo de preservar a pronúncia original, em vez de traduzir o significado]; e

– elaborou a sua obra mais famosa sobre gramática japonesa, *Arte da Língua de Iapam*.

Francisco de Pina foi ordenado sacerdote em 1616 e partiu no ano seguinte para Hoi An, cidade onde se situava uma das duas residências jesuítas no Vietname, mas com o seu trabalho missionário repartido entre ambas.

Morreu tragicamente em 1625, com apenas 40 anos, afogado, quando tentava resgatar

hóspedes seus num barco naufragado no porto do rio Han, em Da Nang. O seu corpo foi enterrado num local desconhecido, em Hoi An.

3. A obra de Francisco de Pina

É considerado o primeiro europeu capaz de falar fluentemente vietnamita (na sua versão de então, o anamita), por acreditar que tal era fundamental para desenvolver o seu trabalho de evangelização, criticando colegas seus missionários por

A obra de Francisco de Pina foi notável, com a criação da escrita de uma língua que hoje perdura no Vietname, sendo falada por mais de 100 milhões de pessoas

não agirem da mesma forma, recorrendo a intérpretes.

Francisco de Pina teve um papel decisivo no desenvolvimento da língua vietnamita, primeiro por ter ensinado o anamita a outros missionários jesuítas, entre os quais Gaspar do Amaral, António Barbosa e o francês Alexandre de Rhodes, de quem é reconhecido como seu comum mestre, e depois, e mais importante, por ter criado a escrita da língua nacional com base em caracteres latinos e ortografia portuguesa. A importância da romanização do anamita decorreu do facto de, até então, nesta língua se recorrer, com grande dificuldade, a caracteres chineses.

Embora beneficiando do contacto com o jesuíta João Rodrigues “Tçuzu”, Francisco de Pina desempenhou um papel muito mais difícil. A criação da escrita da língua vietnamita não foi uma transliteração de um alfabeto anamita (que de facto, não existia) para o alfabeto latino. Foi a partir da língua falada no dialecto tonquinês do centro do Vietname que os seus sons foram registados com símbolos latinos e ortografia portuguesa.

No entanto, a influência de Francisco de Pina não foi apenas na utilização do sistema romanizado, mas também na importância da descrição das seis mudanças de tom do vietnamita (ou “acentos”, na sua terminologia), dos quais depende muitas vezes a diversidade dos significados. A sua descrição dos acentos (neutro, agudo, grave, circunflexo, pesado/oneroso e leniente), feita de forma clara e com a colocação das notas numa pauta musical com clave de sol, é, ainda hoje, impressionante e absolutamente original.

Já depois da morte de Francisco de Pina, o seu discípulo Alexandre de Rhodes publicou em Roma um dicionário trilingue, baseado na versão portuguesa do dicionário anamita de Gaspar do Amaral e António Barbosa, bem como na gramática anamita do seu mestre, aos quais acrescentou a componente latina do dicionário.

4. Conclusão

A obra de Francisco de Pina foi notável, com a criação da escrita de uma língua que hoje perdura no Vietname, sendo falada por mais de 100 milhões de pessoas, e que teve uma influência extraordinariamente positiva no desenvolvimento das relações económicas dos portugueses no tempo da expansão do seu império na Ásia.

O sucesso da sua obra só foi possível graças ao seu génio e trabalho árduo, bem como à partilha dos seus conhecimentos com colegas seus discípulos.

Uma homenagem com grande impacto nacional e mesmo internacional era-lhe absolutamente devida. Esperamos que se materialize...

Professor catedrático aposentado da FEUP; antigo ministro da Educação

